

Intellectual Property Rights Mechanisms in Removing Barriers to the Transfer of Environmentally Sound Technology to Developing Countries

Abdolhossein shiravi¹, Atiyeh Shahhosseini²

1. Professor of Law, College of Farabi, University of Tehran, Qom, Iran.

2. Ph.D. Student in International Law, College of Farabi, University of Tehran, Qom, Iran.

Abstract

Development, use and transfer of environmentally sound technologies, especially from developed to developing countries, is recognized as an essential step to meet and respond to environmental challenges, protect the environment and prevent its degradation. Since these technologies are protected by intellectual property system, Countries with these technologies often reluctant to transfer these technologies to developing and less developed countries easily. Thus, intellectual property rights can make it difficult to transfer environmentally sound technologies to countries in need by granting an exclusive right to the right holder. The purpose of this research is to provide solutions to remove transfer barriers and adapting this system to the needs of developing countries and facilitate the transfer of technology to these countries. The result of this research shows that use the flexibility and capacity of intellectual property rights such as compulsory licensing, Exceptions to Patent Rights, Parallel Importation, Exceptions to the possibility of receiving a patent and pay more attention to the situation of developing countries adapts the intellectual property rights system to the needs of developing countries and facilitates the transfer of environmentally sound technologies to these countries.

Keywords: Technology Transfer, Environmentally Sound Technology, Intellectual Property Rights, Intellectual Property Rights Mechanisms, Developing Countries.

*. Corresponding Author: ashiravi@ut.ac.ir

Article Type:

Original Research

Pages: 259-293

Received: 2021 March 31

Revised: 2021 April 28

Accepted: 2021 August 14

©This is an open access article under the CC BY licens.

سازوکارهای حقوق مالکیت فکری در رفع موانع انتقال فناوری دوستدار محیط زیست به کشورهای در حال توسعه

عبدالحسین شیروی^۱، عطیه شاه حسینی^{۲*}

۱. استاد گروه حقوق خصوصی، پردیس فارابی، دانشگاه تهران، قم، ایران.

۲. دانشجوی دکتری حقوق بین الملل عمومی، پردیس فارابی، دانشگاه تهران، قم، ایران.

چکیده

توسعه، استفاده و انتقال فناوری‌های دوستدار محیط زیست، خصوصاً از کشورهای توسعه یافته به کشورهای در حال توسعه، اقدامی ضروری برای مقابله و پاسخ به چالش‌های زیست محیطی، حفاظت از محیط زیست و جلوگیری از تخریب آن شناخته می‌شود. از آنجائیکه این فناوری‌ها به موجب نظام مالکیت فکری حمایت می‌شوند، کشورهای دارنده این فناوری‌ها اغلب حاضر نیستند به آسانی این فناوری‌ها را به کشورهای در حال توسعه و کمتر توسعه یافته انتقال دهند. بنابراین حقوق مالکیت فکری از طریق اعطای حق انحصاری به دارنده حق می‌تواند انتقال فناوری‌های دوستدار محیط زیست به کشورهای نیازمند را دشوار سازد. هدف از این پژوهش ارائه راهکارهایی در جهت رفع موانع انتقال و انطباق این حقوق با نیازهای کشورهای در حال توسعه و تسهیل انتقال فناوری به این کشورها است. نتیجه این پژوهش که با روش توصیفی-تحلیلی انجام شده نشان می‌دهد که استفاده از انعطاف‌ها و ظرفیت‌های حقوق مالکیت فکری همچون مجوز اجباری بهره‌برداری، استثنائات حق اختراعات، واردات موازی، استثنائات امکان دریافت ورقه اختراع و توجه بیشتر به سیاست‌های متناسب با وضعیت کشورهای در حال توسعه باعث تطبیق نظام حقوق مالکیت فکری با نیازهای کشورهای در حال توسعه می‌شود و موانع انتقال فناوری‌های دوستدار محیط زیست به این کشورها را رفع می‌نماید.

واژگان کلیدی: انتقال فناوری، فناوری دوستدار محیط زیست، حقوق مالکیت

فکری، ساز و کارهای حقوق مالکیت فکری، کشورهای در حال توسعه.

نوع مقاله: علمی پژوهشی

صفحات: ۲۹۳-۲۵۹

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۱/۱۱

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۰/۰۲/۰۸

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۵/۲۳

© تمامی حقوق انتشار این مقاله، متعلق به نویسنده است.

درآمد

در سال‌های اخیر مخاطرات زیست محیطی به طور چشمگیری افزایش یافته است، به طوریکه امروزه مشکلات زیست محیطی جزء نگرانی‌ها و دغدغه‌های جدی جامعه بین‌المللی محسوب می‌شود. مشکلاتی مانند گرمایش جهانی، تغییرات اقلیمی، فرسایش لایه ازن، آلودگی و تغییرات در تنوع زیستی. حل این چالش‌ها نیازمند اتخاذ اقداماتی ضروری در سطح ملی و بین‌المللی است. توسعه، انتقال و استفاده از فناوری دوستدار محیط زیست یکی از کارآمدترین راهکارهایی است که باعث مقابله با این مخاطرات می‌شود و به بهبود عملکرد محیط زیست کمک و از تخریب آن جلوگیری می‌نماید.

در حال حاضر اغلب فناوری‌های دوستدار محیط‌زیست در کشورهای توسعه یافته استقرار یافته و کشورهای در حال توسعه سهم ناچیزی در دسترسی به این فناوری‌ها دارند. این امر موجب شده که کشورهای در حال توسعه مجبور شوند برای به دست آوردن فناوری به سراغ کشورهای توسعه یافته بروند و با استفاده از راه‌های ممکن و موجود درصدد دستیابی به این فناوری‌ها باشند. اما دارندگان فناوری برای جلوگیری از سوءاستفاده و کپی برداری، آن را در قالب اختراع به ثبت می‌رسانند و یا در قالب اسرار تجاری از افشا دانش فنی و نحوه ساخت این فناوری‌ها جلوگیری می‌نمایند. به عبارت دیگر، فناوری‌ها را به موجب نظام مالکیت فکری مورد حمایت قرار می‌دهند تا از افشا اطلاعات و سوءاستفاده از فناوری‌ها جلوگیری به عمل آورند.

نظام مالکیت فکری در پی آن است که با انحصاری کردن استفاده و محدود کردن دستیابی به فناوری و افزایش هزینه‌های مربوط به انتقال آن از حقوق دارندگان فناوری حمایت نماید (محتشمی و مشهدی، ۱۳۹۳: ۶۳)؛ چراکه اگر با ایجاد نوآوری و خلق اختراع دیگران مجاز باشند آزادانه از آن بهره برداری و استفاده نمایند، این استفاده آزادانه و رایگان می‌تواند موجب تقلید و کپی برداری از نوآوری گردد. از آنجائیکه محصولات کپی شده هزینه‌های ناشی از تحقیق و توسعه را متحمل نمی‌شود، قیمت آن‌ها بسیار ارزان‌تر از قیمتی است که مخترع بر محصول خود می‌گذارد. این موضوع موجب کاهش مراجعه مورد انتظار مخترع می‌گردد. در نتیجه شرایطی ایجاد می‌شود که مخترع نمی‌تواند از مزایای اختراع خود بهره مند شود و از آن سود ببرد (Breitwieser and Foster, 2012: 1).

نظام مالکیت فکری با استفاده از مکانیزم‌های مختلف خود، از جمله سیستم ثبت اختراع، قصد تصحیح چنین شرایطی را دارد. حقوق انحصاری در نظر گرفته شده برای مخترع در جهت جلوگیری از سوء استفاده دیگران از اختراع است. با اعطای حقوق انحصاری، موضوع حقوق مالکیت فکری بوجود می‌آید. در واقع یک حق مالکیت بر دانش در اختراعات ثبت شده ایجاد می‌گردد و موجب تبدیل شدن دانش به یک مال قابل معامله و تجارت با مالکیت تعریف شده می‌شود (Breitwieser and Foster, 2012: 1).

هر چند در اهمیت حقوق مالکیت فکری و لزوم حمایت از حقوق مخترعین تردیدی نیست، اما امروزه در مسیر حمایت از این حقوق بحث‌های طولانی بین کشورهای توسعه یافته و در حال توسعه صورت پذیرفته است. چراکه شمار فناوری‌های به ثبت رسیده در کشورهای توسعه یافته رو به افزایش است و دارای‌های فکری از بزرگترین سرمایه‌های این کشورها محسوب می‌شود، به همین دلیل آن‌ها به آسانی حاضر به انتقال این فناوری‌ها به کشورهای در حال توسعه نیستند. این کشورها اغلب شرایطی را درخواست می‌کنند که فراهم کردن آن در توان کشورهای در حال توسعه نیست. این موضوع باعث نگرانی کشورهای در حال توسعه شده است که انتقال فناوری‌های دوستدار محیط زیست با مشکل مواجه شود و حقوق مالکیت فکری مانعی در انتقال این فناوری‌ها باشد. به همین دلیل این کشورها ضمن پذیرش حقوق مالکیت فکری در اسناد بین‌المللی در پی یافتن راهکارهایی برای انطباق این حقوق با نیازهای خود و تسهیل انتقال فناوری‌های دوستدار محیط زیست به کشورهای خود هستند.

این مقاله درصدد است بررسی نماید که چه سازوکارهایی در نظام حقوق بین‌الملل مالکیت فکری وجود دارد که می‌توان در جهت تسهیل انتقال فناوری به کشورهای در حال توسعه مورد استفاده قرار داد. تاکنون مقاله ای فارسی به طور جامع به این موضوع نپرداخته است. از این رو، در این مقاله به دنبال آن هستیم که ضمن بیان دیدگاه‌ها و نظرات کشورهای توسعه یافته و در حال توسعه در خصوص حمایت از حقوق مالکیت فکری، راهکارهایی که در رفع موانع انتقال فناوری‌های دوستدار محیط زیست موثر هستند را به تفصیل بیان کنیم.

۱. مواضع کشورها

اختلاف نظر شدیدی میان کشورها در رابطه با نقش حقوق مالکیت فکری در انتقال فناوری‌های دوستدار محیط زیست وجود دارد. گروهی که غالباً کشورهای در حال توسعه می‌باشند نظام حقوق مالکیت فکری را مانعی برای انتقال فناوری‌های دوستدار محیط زیست می‌دانند. این کشورها قائل به این هستند که با توجه به مشکلات روزافزون زیست محیطی و اثرات زینبار آن بر سلامت و حیات بشر باید نظام مالکیت فکری را در رابطه با اختراعات مربوط به محیط زیست تا حدی مورد حمایت قرار داد که انتقال و دسترسی را تسهیل نماید. این کشورها اظهار می‌دارند بهتر است این فناوری‌ها را از حمایت حقوق مالکیت فکری خارج نمود تا بدین نحو دسترسی به این فناوری‌ها تسهیل شود و بتوان راه را برای کم کردن مشکلات زیست محیطی باز کرد (Khor, 2011: 32). در حالیکه کشورهای صاحب فناوری با این دیدگاه مخالف می‌کنند. این کشورها چنین استدلال می‌کنند که عدم حمایت از حقوق مالکیت فکری انگیزه نوآوران را از بین می‌برد و عطش آن‌ها را برای اختراع و تولید فناوری‌های جدید کاهش می‌دهد. این کشورها که غالباً کشورهای توسعه یافته می‌باشند نسبت به حقوق مالکیت فکری نگاه مثبتی دارند و آن را کمک کننده و تسهیل کننده انتقال فناوری می‌دانند. در ادامه به بیان دیدگاه‌های هر دو گروه از کشورها در خصوص حمایت از حقوق مالکیت فکری خواهیم پرداخت.

۱-۱. دیدگاه مخالفت با حقوق مالکیت فکری

گروهی از کشورها بر این باورند که حمایت گسترده از حقوق مالکیت فکری چون حقوق انحصاری برای دارندگان حق ایجاد می‌کند می‌تواند باعث محدود شدن انتقال فناوری‌های دوستدار محیط زیست شود؛ چراکه دارنده حق می‌تواند مانع استفاده دیگران از موضوعات حقوق مالکیت فکری شود (Falvey and others, 2006: 23). هر چند حمایت از دارایی‌های فکری می‌تواند باعث ایجاد انگیزه در نوآوری و تولید ابداعات شود، اما در انتقال فناوری تأثیر چندانی نمی‌گذارد و حتی سطح تجاری سازی ابداعات را کاهش می‌دهد (Wei, 2009: 22) و انتقال فناوری‌هایی که مشمول این حمایت قرار می‌گیرند به دلیل هزینه‌های بالای انتقال برای اکثر کشورهای در حال

توسعه امکان پذیر نمی‌باشد، در نتیجه سطح انتقال کاهش می‌یابد. بنابراین طبق نظر این گروه حمایت گسترده و حداکثری از حقوق مالکیت فکری، معادل انتقال کمتر فناوری‌های دوستدار محیط زیست است.

کشورهای در حال توسعه و کمتر توسعه یافته چون بولیوی، لسوتو، نیکاراگوئه و بنگلادش در مذاکرات تیانجین^۱ و کانکون^۲، که در خصوص تغییرات آب و هوا برگزار شده بود، اظهار داشتند که فناوری دوستدار محیط زیست باید در حوزه عمومی باشد و نباید تحت حمایت نظام مالکیت فکری قرار گیرد. این کشورها معتقد بودند مالکیت فکری مانع دسترسی آن‌ها به فناوری‌های دوستدار محیط زیست می‌شود و این مانع می‌بایست برداشته شود^۳.

با توجه به استدلال‌های گفته شده، کشورهای در حال توسعه و کمتر توسعه یافته به عنوان کشورهای مخالف نظام حمایت گسترده از حقوق مالکیت فکری در زمینه فناوری‌های دوستدار محیط زیست بر این باورند حقوق مالکیت فکری می‌تواند مانع دستیابی به این فناوری‌ها شود. از آنجایی که این فناوری‌ها هم برای حفاظت از محیط زیست و هم برای حفظ سلامت انسان لازم و ضروری است، به همین دلیل کشورها باید به فکر راهکار و چاره‌ای برای انطباق نظام مالکیت فکری با نیازهای کشورهای در حال توسعه و تسهیل دسترسی و انتقال این فناوری‌ها باشند.

۱-۲. دیدگاه حمایت از حقوق مالکیت فکری

گروه دیگری از کشورها بر این عقیده هستند که عدم حمایت از حقوق مالکیت فکری و یا حمایت غیر موثر از آن خود از موانع عمده انتقال فناوری محسوب می‌شود. زیرا اگرچه عدم حمایت از مالکیت‌های فکری و تقلید از ابداعات دیگران ممکن است در کوتاه مدت مثمر ثمر باشد و باعث دستیابی سطحی و محدود به فناوری شود، اما معمولاً گذر از لایحه‌های سطحی و دسترسی به عمق فناوری از چنین طریقی حاصل

1. Tianjin

2. Cancun

3. Draft Decisions for Cop 16, 9 December, 2010. Available at:

<http://unfccc.int/files/meetings/ad-hoc-Working-groups/Lca/application/pdf/bolivia.pdf>.

نمی‌شود (Schiappacasse, 2004: 168). به علاوه، چنین رویه ای در بلند مدت انگیزه‌های نوآوری را تضعیف و تلاش برای دستیابی به فناوری‌های نوین و ابداعی را کند و یا متوقف می‌نماید. نازل بودن سطوح حمایتی، صاحبان فناوری را وادار به واکنش می‌کند که بروز خارجی آن در کاهش میزان انتقال فناوری متبلور می‌شود (رهبری، ۱۳۹۶: ۹۶).

از نظر کشورهای توسعه یافته و صنعتی مالکیت فکری مانع دسترسی به فناوری‌های دوستدار محیط زیست نیست و از استفاده عموم از مزایای این سرمایه غیر مالی جلوگیری نمی‌کند. مالکیت فکری در جهت تشویق نوآوران و مبتکران به خلق فناوری‌های نوین زیست محیطی گام بر می‌دارد و در صورت حمایت موثر و کارا از آن، وسیله‌ای مفید و موثر برای اشاعه و انتقال فناوری و اطلاعات فناورانه نیز می‌باشد. کشورهای توسعه یافته‌ای چون آمریکا، فنلاند، لهستان و ایرلند در مذاکراتی که در سال ۲۰۱۳ در بن^۱ آلمان در رابطه با تغییرات آب و هوایی صورت پذیرفت اظهار داشتند که تاکنون دلیلی مبنی بر این که مالکیت فکری مانعی بر سر راه انتقال فناوری‌های دوستدار محیط زیست است وجود نداشته است. همچنین کشور آمریکا معتقد بود که کشورهای در حال توسعه تصور و اطلاعات غلطی در این رابطه دارند و مالکیت فکری آن گونه که جوسازی شده است مانع دسترسی به فناوری دوستدار محیط زیست نمی‌باشد^۲. بنابراین با توجه به استدلال‌های این گروه، نظام مالکیت فکری نه تنها مانعی در مسیر انتقال فناوری‌های دوستدار محیط زیست به شمار نمی‌آید، بلکه وجود نظام حمایتی موثر و قوی عاملی مهم در انتقال فناوری محسوب می‌شود.

۳-۱. بررسی دو دیدگاه

نظرات و استدلال‌های فوق نشان می‌دهد که برای همه کشورها نمی‌توان نسخه واحدی پیچید و هر کشور بسته به شرایط خاص خودش احتیاج به نسخه خاصی دارد.

1. Bonn

2. Third World Network, "UNFCCC Technology Committee debates IPR issue", Published in SUNS # 9 July 2013. Available at: <http://www.twn.my/title2/climate/info.service/2013/climate130705.htm>.

در کشورهای توسعه یافته و پیشرو فناوری که از بسته‌های فنی مناسب برخوردارند، شاخص‌های بالای حمایت از مالکیت‌های فکری می‌تواند در دستیابی به فناوری تأثیر گذار باشد؛ زیرا جذب و توسعه فناوری در چنین وضعیتی با سرعت و کارایی بیشتری صورت می‌گیرد و نظام مالکیت فکری نیز به عنوان نهاد پشتیبان عمل می‌کند. اما این موضوع در رابطه با کشورهای در حال توسعه ای که فاقد ساختار تکنولوژیک قوی هستند صدق نمی‌کند؛ چراکه حمایت حداکثری از حقوق مالکیت فکری باعث ایجاد انحصار برای دارنده حق می‌شود. این انحصار برای کشورهای در حال توسعه که وابسته به فناوری کشورهای پیشرو هستند، نتیجه مطلوبی ندارد و نه تنها انتقال فناوری را با مشکل مواجه می‌کند، بلکه موجب افزایش وابستگی این کشورها به فناوری و صنعت کشورهای توسعه یافته می‌شود (گرساسبی نیا و بدری ویچ، ۱۳۹۱: ۵۵). به همین خاطر در خصوص کشورهای در حال توسعه باید با ملاحظه بیشتری عمل کرد و منافع آن‌ها را در نظر گرفت.

به عقیده برخی تحلیل‌گران بهترین گزینه در برقراری تعامل مطلوب میان نظام‌های مالکیت فکری و انتقال فناوری اتخاذ سیاست حمایتی میانه است، به نحوی که منافع طرفین انتقال فناوری را برآورده سازد؛ زیرا حمایت شدید از دارایی‌های فکری، تنها به منافع کشورهای صاحب فناوری ختم می‌شود و به قدرت انحصاری آن‌ها دامن می‌زند. از سوی دیگر، حمایت ضعیف نیز اثر نامطلوبی بر جریان انتقال فناوری دارد و تقلید ناروا و تقلب را ترویج و فرصت‌های همکاری را مخدوش می‌کند (رهبری، ۱۳۹۶: ۱۰۴).

بنابراین، کشورهای در حال توسعه ضمن پذیرش نقش مهم حقوق مالکیت فکری در دستیابی به پیشرفت تکنولوژیک، خواستار برقراری موازنه نسبی میان اعطای حقوق انحصاری به دارندگان فناوری و تضمین انتقال آن به خود شدند. راهکاری که می‌تواند به کشورهای در حال توسعه برای نیل به هدفشان کمک نماید و باعث انطباق نظام مالکیت فکری با نیازهای این کشورها شود، استفاده از کلیه ظرفیت‌ها و انعطاف‌های حقوق مالکیت فکری برای تسهیل انتقال فناوری‌های دوستدار محیط زیست به این کشورها است؛ زیرا هرچند نظام مالکیت فکری مشوقی برای مبتکران و نوآوران جهت تولید فناوری‌های جدید دوستدار محیط زیست است، اما نباید ابزاری باشد که توسط دارندگان حق مالکیت فکری جهت سوء استفاده از حق و موقعیت برتر مورد استفاده قرار گیرد. در غیر این صورت، مالکیت فکری به مانعی در انتقال فناوری‌های دوستدار محیط

زیست تبدیل می‌شود. در ادامه به انعطاف‌ها و راهکارهای حقوق مالکیت فکری در تسهیل انتقال فناوری دوستدار محیط زیست می‌پردازیم.

۲. ارتباط حقوق مالکیت فکری و انتقال فناوری در موافقتنامه تریپس

موافقتنامه راجع به جنبه‌های تجاری حقوق مالکیت فکری یا تریپس^۱ در سال ۱۹۹۴ به عنوان یکی از موافقتنامه‌های اصلی سازمان تجارت جهانی به امضا رسید و ضمیمه سندی است که این نهاد را بنیان گذاشت. این سند بین‌المللی پل ارتباطی میان تجارت بین‌الملل و مالکیت فکری محسوب می‌شود که هدف اصلی آن کاستن انحرافات و رفع موانعی است که بر سر راه تجارت بین‌المللی دستاوردهای فکری قرار دارند. تریپس در ماده ۷ خود به صراحت مقرر می‌دارد که «حمایت و اجرای حقوق مالکیت فکری باید به توسعه ابداعات تکنولوژیکی، انتقال و اشاعه فناوری و منافع متقابل تولیدکنندگان و استفاده‌کنندگان دانش تکنولوژیک کمک کند و به گونه‌ای صورت گیرد که به رفاه اقتصادی و اجتماعی و توازن میان حقوق و تعهدات منجر شود»^۲. طی مذاکرات نهایی موافقتنامه تریپس، کشورهای در حال توسعه ضمن پذیرش نقش مهم حقوق مالکیت فکری در دستیابی به پیشرفت تکنولوژیک، خواستار برقراری موازنه نسبی میان اعطای حقوق انحصاری به دارندگان فناوری و تضمین انتقال آن به خود شدند. از سوی دیگر کشورهای توسعه یافته برای تحقق این موضوع، ایجاد نظام‌های داخلی موثر حمایت از مالکیت‌های فکری در کشورهای کمتر توسعه یافته و پذیرش سازوکارهای مربوط به حل و فصل اختلافات در این زمینه و نهایتاً ایجاد اصلاحاتی در قواعد بین‌المللی حمایت از حقوق فکری را ضروری شمردند (رهبری، ۱۳۹۶: ۹۰).

در نهایت، این مذاکرات منجر به این شد که در موافقتنامه تریپس از یک طرف مواد بسیاری وجود دارد که در آن‌ها استثنائات و محدودیت‌هایی برای حقوق انحصاری صاحبان حقوق مالکیت فکری پیش بینی شده است. از طرف دیگر مفادی وجود دارد که صریحاً به لزوم انتقال فناوری و مقابله با رویه‌های ضد رقابتی اشاره و حق اتخاذ اقدامات مقتضی در این زمینه را به اعضا اعطا و شرایط آن را مشخص نموده است

1. Trips (Agreement on Trade-Related Aspects of Intellectual Property Rights)

2. Trips Agreement, art. 7.

است (بزرگی، ۱۳۸۵: ۱۴۷). استفاده از انعطاف‌هایی که در موافقتنامه تریپس پیش بینی شده است یکی از ابزارهایی است که می‌تواند کشورهای در حال توسعه را در دستیابی به فناوری‌های دوستدار محیط زیست یاری نماید. در ادامه به فراخور بحث به این انعطاف‌ها اشاره خواهیم نمود.

۳. راهکارهای رفع موانع انتقال فناوری‌های دوستدار محیط زیست

نظام مالکیت فکری ظرفیت‌ها و انعطاف‌هایی را پیش بینی نموده است که استفاده از آن‌ها می‌تواند موانع انتقال فناوری‌های دوستدار محیط زیست به کشورهای در حال توسعه را رفع و انتقال و دسترسی به این فناوری‌ها را تسهیل نماید. در گفتار حاضر درصدد بررسی این راهکارها و انعطاف‌ها هستیم.

۳-۱. لیسانس اجباری^۱

نظام مالکیت فکری به صاحبان آن حقوق مالکانه انحصاری اعطا می‌کند. این حق مالکانه به آن‌ها اختیار و اجازه تصمیم‌گیری در خصوص استفاده یا عدم استفاده از آثار و حقوقشان را می‌دهد. بنابراین، اشخاصی که مایل به بهره‌برداری از این آثار هستند باید با اخذ مجوز از مالک حق اقدام به بهره‌برداری نمایند. اما غالباً صاحبان حقوق فکری ترجیح می‌دهند حقوق خود را منحصراً مورد استفاده قرار دهند. به همین منظور آن‌ها کوشش می‌کنند با قرار دادن شروط غیر منصفانه و یا درخواست‌های نامعقول، متقاضیان را در موقعیتی قرار دهند که خودشان از تقاضای خویش منصرف شوند.^۲ به بیانی دیگر، در حالی که متقاضی با پیشنهادی طبق شرایط عرف تجاری که

1. Compulsory Licensing

۲. در این خصوص می‌توان به یک شرکت هندی اشاره کرد که خواهان لیسانس بهره‌برداری از فناوری «اچ اف سی-۱۳۴ الف» (HFC-134a)، که اسم یک ماده‌ی شیمیایی بود که جایگزین گاز گلخانه‌ای برای خنک کردن یخچال است، از شرکت آمریکایی دارنده‌ی حق شد. شرکت آمریکایی علاوه بر درخواست مبلغ بسیار زیاد در ازای اجازه‌ی بهره‌برداری، دو شرط را نیز مطرح نمود. اول این که شرکت هندی اجازه دهد تا شرکت آمریکایی مالک اکثریت سهام در سرمایه‌گذاری مشترک با این شرکت شود و هم چنین شرکت هندی محدودیت‌هایی در صادرات مواد تولیدی خود داشته باشد. هر دو گزینه‌ی پیشنهادی برای شرکت هندی غیر منصفانه و غیرقابل قبول بود و در نهایت باعث شد شرکت هندی نتواند به این فناوری دست یابد. (Khor, 2011: 31)

معقول و منصفانه نیز می‌باشد خواهان استفاده از موضوع حق فکری است، آن‌ها شرایطی را وضع می‌کنند که با شرایط و احوال تجاری معقول مغایر است. صاحبان حق بدین نحو از اعطا مجوز بهره برداری خودداری می‌نمایند. در این شرایط اعطای مجوز اجباری بهره برداری یا همان لیسانس اجباری می‌تواند راهگشا باشد و موانع دسترسی به این آثار را از میان بردارد (Cannady, 2009: 4). در واقع خودداری از اعطای مجوز بهره برداری، پیش شرطی جهت استفاده از مجوز اجباری بهره برداری می‌باشد (Hutchison, 2006: 534).

لیسانس اجباری مجوزی است که براساس آن دولت یا اشخاص مجاز دیگر این اختیار را دارند که بدون اجازه دارنده حق مالکیت فکری و در ازای پرداخت اجرت منصفانه، از موضوع یک حق مالکیت فکری استفاده نمایند (Nanda, 2009: 241). این مجوز از سوی یک مرجع صالح دولتی با احراز شرایطی مقرر و در راستای اهداف سیاسی و عمومی صادر می‌گردد.

صدور مجوزهای اجباری در رابطه با فناوری‌های دوستدار محیط زیست یکی از انعطاف‌ها و ابزارهای حقوق مالکیت فکری است. این مجوزها می‌تواند کشورها را در دسترسی به فناوری‌های دوستدار محیط زیست به هنگام عدم همکاری دارندگان این فناوری‌ها در اعطا یا فروش آن‌ها یاری نماید. البته باید توجه داشت مجوزهای اجباری به صورت موردی صادر می‌شوند. لذا با زائل شدن شرایط و اوضاع احوال موجهه صدور این مجوزها، مجوز صادره نیز باطل و لغو می‌شود (نیاورانی و جاوید، ۱۳۹۵: ۴۷).

موافقتنامه تریپس در ماده ۳۱ تحت عنوان «استفاده‌های دیگر بدون کسب اجازه از دارنده حق» به بحث مجوز اجباری بهره برداری پرداخته است. طبق این ماده، اعضا در قوانین خود ممکن است اجازه استفاده‌های دیگر، از جمله استفاده دولت یا اشخاص ثالث مجاز از طرف دولت از حق اختراع را بدون کسب اجازه از دارنده حق اعطا کنند.^۱ البته در این ماده، اصطلاح «مجوز اجباری» به کار نرفته و اصطلاح «استفاده‌های دیگر» به کار رفته که مجوز اجباری فقط یکی از مصادیق آن است. در واقع، قانونگذار در این موافقتنامه ترجیح داده که به طور صریح از اصطلاح مجوز اجباری استفاده نکند و از اصطلاح دیگری استفاده کند (بختیاروند، ۱۳۹۶: ۸۲). موافقتنامه تریپس صدور مجوز

1. Trips Agreement, art.31.

اجباری را منوط به رعایت قوانین و شرایطی نموده است (Bollyky, 2009: 5) که در ماده ۳۱ به آن‌ها تصریح شده است. مجوزهای اجباری حالت استثنایی دارند، لذا دولت‌ها می‌توانند مجوزهای اجباری بهره‌برداری را تنها در شرایطی استثنایی و هنگامی که دلایلی جدی و موجه و مبانی اعطای آن وجود دارد صادر کنند. مبانی اعطای مجوز اجباری را می‌توان در قالب دو قاعده منع سوء استفاده از حق و منفعت عمومی^۱ مورد بررسی قرار داد. در ادامه به توضیح این دو قاعده و نحوه ی استفاده از آن‌ها برای تسهیل انتقال فناوری‌های دوستدار محیط زیست می‌پردازیم.

۳-۱-۱. قاعده منع سوء استفاده از حق

نخستین مبنای صدور مجوز اجباری بهره‌برداری قاعده منع سوء استفاده از حق است. معمولاً وقتی که دارنده حق در دوره و یا طول مدتی که حق انحصاری دارد از اختراعی به اندازه ای که لازم است و نیازهای عمومی را برآورده می‌سازد، بهره برداری نکند و یا آن را به قیمت منصفانه در شرایط تجاری معقول به متقاضیان عرضه نکند، مجوز اجباری بهره برداری به واسطه سوءاستفاده دارنده حق اعطا می‌گردد (منفرد، ۱۳۹۴: ۱۵۹). منتها صرف امتناع از دادن جواز بهره برداری از حق و عدم استفاده یا استفاده ناکافی سوء استفاده تلقی نمی‌شود و باید سوء استفاده شخص اثبات گردد. اثبات این امر بر عهده مدعی خواهد بود که لازم است براساس قوانین و اوضاع و احوال موجود و با ارائه دلایل و مدارک مثبت بدین کار اقدام کند (صادقی و خاکپور، ۱۳۸۶: ۱۳۶).

دلیلی که صدور مجوز اجباری در صورت سوءاستفاده از حق را توجیه می‌کند این است که همانطور که با پدید آمدن اثر برای پدیدآورنده حق ایجاد می‌شود همراه با ایجاد حق تکلیفی نیز برای او ایجاد می‌شود. تکلیف دارنده حق این است که در دوره ای که اثر فکری او مورد حمایت قرار می‌گیرد، برای برآورده کردن نیازهای بازار و عموم از آن بهره برداری نماید و آن را به قیمتی منصفانه و با شرایط تجاری معقول به متقاضیان عرضه کند. در غیر این صورت، توازن میان حقوق جامعه و حقوق مخترع به هم می‌خورد و جامعه از این عدم تعادل و توازن متضرر می‌گردد. چنین رفتاری از سوی دارنده حق

در صورتی که بدون عذر موجه و مشروع باشد، سوءاستفاده از حق است و برای مقابله با آن صدور مجوز اجباری بهره برداری پیش بینی شده است (صادقی و خاکپور، ۱۳۸۶: ۱۳۶). سوءاستفاده دارندگان فناوری‌های دوستدار محیط زیست از حق خود نیز امروزه به چالشی پیرامون انتقال این فناوری‌ها تبدیل شده است. بسیاری از دارندگان فناوری‌های دوستدار محیط زیست از مشکلات زیست محیطی به عنوان موقعیتی برای کسب منفعت تجاری بهره می‌گیرند. این اشخاص با رویه‌ها و رفتارهای سوء استفاده گرایانه ای چون خودداری از انعقاد قرارداد مجوز بهره برداری مربوط به فناوری‌های دوستدار محیط زیست و یا انعقاد قرارداد مجوز بهره برداری که حقوق مجوزگیرنده با درج مفادی در آن محدود شده است و یا عرضه این فناوری‌ها با قیمت‌های گزاف به دنبال کسب انحصار در بازار، جلوگیری از رقابت و سوء استفاده از حق خود می‌باشند. اتخاذ چنین رویکردی موجب می‌شود کشورهای نیازمند به فناوری‌های دوستدار محیط زیست به دلیل سوء استفاده دارندگان این فناوری‌ها، با استفاده از مقررات تریپس و صدور مجوز اجباری به دنبال دسترسی به این فناوری‌ها باشند.

۳-۱-۲. قاعده منفعت عمومی

مطابق قاعده منفعت عمومی، هرگاه مصلحت و منفعت یک جامعه در گرو این باشد که موضوع حق مالکیت فکری در جهت برآوردن نیازهای عامه به طور گسترده مورد استفاده قرار گیرد، قربانی کردن حق فردی در برابر منافع جمعی ناعادلانه نخواهد بود؛ زیرا بر پایه مصلحت جمعی، اختیار و حقی که در ابتدا از طرف جامعه به فردی معین به واسطه منفعت جمعی، که همانا تشویق نوآوری و اشاعه دانش و فناوری است، اعطا شده بود می‌تواند توسط خود جامعه برای مصلحت جمعی دیگری که تامین نیازهای عموم نسبت به حق مالکیت فکری مورد حمایت است قربانی گردد (صادقی و خاکپور، ۱۳۸۶: ۱۳۵).

منفعت عمومی مصادیق متعددی را شامل می‌شود. از جمله می‌توان به دفاع ملی، ضرورت حفظ بهداشت عمومی و جلوگیری از لطمه به محیط زیست نام برد. اما آنچه از میان این مصادیق در این گفتار مورد توجه است، جلوگیری زیست از لطمه به محیط زیست با توجه به چالش‌های جهانی زیست محیطی است. ضرورت حفظ محیط

سالم و پایدار و جلوگیری از لطمه جبران ناپذیر مخاطرات زیست محیطی بر تنوع زیستی و اکوسیستم‌ها، اعطای مجوز اجباری بهره برداری را توجیه می‌کند. حمایت و حفاظت از محیط زیست هم برای بهداشت عمومی و هم برای بقا موجودات امری اجتناب ناپذیر است. یکی از ابزارهای موثر برای حفاظت از محیط زیست دسترسی به فناوری‌های دوستدار محیط زیست است. با توجه به حمایت حقوق مالکیت فکری از این فناوری‌ها، دسترسی به این فناوری‌ها اغلب به ویژه برای کشورهای در حال توسعه امری پیچیده و مشکل است. دارندگان این فناوری‌ها گاهی حاضر به اعطای مجوز بهره برداری اختیاری به متقاضیان استفاده از آن‌ها نمی‌شوند. در چنین وضعیتی راه حلی که می‌تواند راه گشا باشد، استفاده از مجوز اجباری بهره برداری است. در واقع در چنین شرایطی، منفعت جمعی اقتضا می‌کند که دولت بتواند از این امکان بهره مند باشد که بدون جلب رضایت دارنده حق از این فناوری‌ها استفاده کند یا اجازه استفاده از آن‌ها را صادر نماید. این مجوزها به هیچ وجه برای مقاصد تجاری صادر نمی‌شوند و صرفاً با هدف جلوگیری از لطمه به محیط زیست و یا کاهش خسارات حاصل از مشکلات زیست محیطی صورت می‌پذیرند تا بدین طریق راه برای استفاده از فناوری‌های دوستدار محیط زیست فراهم گردد. قانون ثبت اختراعات، طرح‌های صنعتی و علائم تجاری ۱۳۸۶ ایران نیز در ماده ۱۷ خود به مجوز اجباری بهره‌برداری اشاره و حق اعطای این مجوز را در موارد نیاز منفعت عمومی مقرر نموده است.^۱

۳-۲. واردات موازی^۲

راهکار دیگری که برای مقابله با سوء استفاده از حقوق انحصاری صاحبان دارایی‌های

۱. قانون ثبت اختراعات، طرح‌های صنعتی و علائم تجاری، ۱۳۸۶، ماده ۱۷:

دولت یا شخص مجاز از طرف آن با رعایت ترتیبات زیر، می‌تواند از اختراع بهره‌برداری نمایند:

الف- در مواردی که با نظر وزیر یا بالاترین مقام دستگاه ذی‌ربط منافع عمومی مانند امنیت ملی، تغذیه، بهداشت یا توسعه سایر بخش‌های حیاتی اقتصادی کشور اقتضاء کند که دولت یا شخص ثالث از اختراع بهره‌برداری نماید و یا بهره‌برداری از سوی مالک یا شخص مجاز از سوی او مغایر با رقابت آزاد بوده و از نظر مقام مذکور بهره‌برداری از اختراع رافع مشکل باشد، موضوع در کمیسیون مرکب از رئیس سازمان ثبت اسناد و املاک کشور، یکی از قضات دیوان عالی کشور یا معرفی رئیس قوه قضائیه، دادستان کل کشور، نماینده رئیس‌جمهور و وزیر یا بالاترین مقام دستگاه ذی‌ربط مطرح و در صورت تصویب، با تعیین کمیسیون مذکور، سازمان دولتی یا شخص ثالث بدون موافقت مالک اختراع، از اختراع بهره‌برداری می‌نماید.

2. Parallel Importation

فکری پیش بینی شده است «واردات موازی» است. گاهی ممکن است دارنده یک فناوری با توجه به شرایط و حت روابط حسنه با برخی از کشورها، فناوری خود را با قیمت متفاوتی به کشورهای متعدد عرضه نماید. این تفاوت قیمت فناوری واحد در بازارهای گوناگون، کشورهای دیگر علی‌الخصوص کشورهای در حال توسعه را که با قیمت‌های بالا برای دسترسی به این فناوری‌ها مواجه هستند به سوی کشوری سوق می‌دهد که آن فناوری با قیمت کمتری در آنجا وارد شده است و به فروش می‌رسد. بدین طریق کشورها می‌توانند از طریق مذاکره با کشور وارد کننده فناوری با قیمت مناسب و معقولی به فناوری مورد نیاز خود دسترسی یابند و وارد کشور خود نمایند. این جریان واردات موازی نامیده می‌شود (Christopher and others, 2001: 134).

واردات موازی که مطابق با قاعده گردش آزاد کالاها و خدمات است. (Abbott, 2007: 7)، به واردات کالا از دیگر کشورها بدون اجازه مالک حق مالکیت فکری اطلاق می‌شود. واردات موازی شامل کالاهایی می‌شود که به دلیل ثبت در قالب اختراع دارای حق مالکیت فکری هستند و بدون اجازه دارنده حق منتقل می‌شوند و مورد استفاده قرار می‌گیرند. این کالاها در رقابت با کالاهایی که دارنده حق اجازه فروش آن‌ها را در بازار داخلی داده است به فروش می‌رسد (Boonfueng, 2003:26).

استفاده از واردات موازی برای کشورهای در حال توسعه که با کمبود منابع مالی مواجه هستند می‌تواند در جهت دسترسی به فناوری‌های دوستدار محیط زیست بسیار مفید و موثر واقع شود؛ زیرا این فناوری‌ها عموماً در کشورهای توسعه یافته مستقر می‌باشد و دارندگان این فناوری‌ها برای انتقال آن به کشورهای در حال توسعه مبالغ کلان و شرایط نامتعرفی را درخواست می‌نمایند؛ در حالی که عموماً برای انتقال این فناوری‌ها به سایر کشورهای توسعه یافته و یا کشورهایی که با آن‌ها روابط حسنه دارند مبلغ کمتر یا شرایط معقول و متعارفی را درخواست می‌کنند. به همین دلیل کشورهای در حال توسعه می‌توانند برای خرید و دسترسی به این فناوری‌ها سراغ بازار کشورهایی بروند که این فناوری‌ها را با قیمت ارزانی از کشورهای دیگر وارد کشور خود کرده‌اند. بدین ترتیب کشورهای در حال توسعه با رجوع به این کشورها می‌توانند به فناوری‌های مورد نیاز خود دست یابند. این کشورها می‌توانند از این طریق بدون نیاز به اخذ جواز از مالک حق اختراع این فناوری‌ها را وارد کشور خود کرده و با دسترسی به آن‌ها تا حدودی مشکلات زیست محیطی خود را رفع نمایند.

موافقتنامه تریپس به صراحت در خصوص واردات موازی صحبتی نکرده است و نسبت به منع یا جواز آن ساکت است. اما در برخی مواد به صورت تلویحی به واردات موازی اشاره کرده و جواز آن را مورد پذیرش قرار داده است. موافقتنامه تریپس در ماده ۲۸ یکسری حقوق انحصاری برای صاحبان حقوق مالکیت فکری در نظر گرفته است. حق واردات محصول فکری از جمله این حقوق می‌باشد. به موجب این حق، دارنده حق مالکیت فکری می‌تواند از واردات محصول خود که به کشورهای دیگر عرضه و منتقل شده به داخل کشور جلوگیری نماید. او می‌تواند از این امتیاز برای در اختیار داشتن انحصاری بازار سود ببرد.

اما پاورقی ۶ ذیل این ماده حقوق انحصاری مالک حق را محدود می‌کند. این پاورقی بهره‌برداری از حق استفاده، فروش، واردات و یا دیگر اشکال توزیع را مشروط به رعایت ماده ۶، که به بحث خاتمه حق می‌پردازد، نموده است. بنابراین می‌توان چنین برداشت نمود که موافقتنامه تریپس با پذیرفتن اصل خاتمه حق^۱، تلویحاً واردات موازی را پذیرفته است.

همچنین بر اساس ماده ۱۶ این موافقتنامه، اشخاص ثالثی که رضایت مالک علامت تجاری را نداشته باشند نمی‌توانند علائم یکسان و مشابهی را که استفاده آن موجب گمراهی می‌شود در جریان تجارت استفاده کنند^۲. طرفداران تجارت موازی با استفاده از مفهوم مخالف این ماده منع واردات موازی را مغایر با این ماده می‌دانند. به نظر آن‌ها، مفهوم مخالف این ماده این است که اگر استفاده از علامت بر کالای مشابه یا یکسان با رضایت قبلی مالک باشد، مالک دیگر نخواهد توانست از ورود کالایی که قبلاً معامله شده جلوگیری کند. زیرا اولاً رضایت قبلی مالک، حق او نسبت به کالای دارای علامت را منتفی می‌کند. ثانیاً، پیش فرض گمراهی را در مواردی که رضایت مالک اخذ شده باشد نمی‌توان پذیرفت (عامری، ۱۳۹۱: ۹۷).

ماده دیگری نیز در مقررات تریپس وجود دارد که می‌توان با استناد به آن منع یا محدودیت بر واردات موازی را محکوم نمود. ماده ۵۱ این موافقتنامه تحت عنوان «تعلیق ترخیص توسط مقامات گمرکی» مقرر می‌دارد که کشورهای عضو باید رویه‌هایی

۱. به اصل «خاتمه حق»، به عنوان اصلی ترین مبنای واردات موازی، در ادامه اشاره خواهد شد.

2. Trips Agreement, art.16.

را اتخاذ کنند تا دارنده حق مالکیت فکری بتواند با داشتن دلایل معتبر مبنی بر این که کالاهای وارداتی دارای علائم تجاری تقلبی اند یا این که بدون مجوز نسخه برداری شده اند، تعلیق ترخیص آن‌ها را از مقامات ذیصلاح اداری یا قضایی بخواهد.^۱ پورقی شماره ۱۳^۲ این ماده چنین الزامی را بر کالاهای وارداتی که قبلاً با رضایت مالک در بازار کشوری عرضه شده باشد و یا کالاهای ترانزیتی قابل اجرا نمی‌داند. در واقع واردات موازی نقض حق مالکیت فکری به شمار نمی‌آید که دارندگان حق بتوانند از ورود این کالاها به کشور جلوگیری نمایند (عامری، ۱۳۹۱: ۹۷).

واردات موازی استثنایی بر حق واردات تلقی می‌گردد که استفاده از آن در صورت وجود دو مبنا توجیه می‌شود: وجود تفاوت قیمت در بازارهای جهانی و اصل خاتمه حق.

۳-۲-۱. تفاوت قیمت‌ها

یکی از مبانی استفاده از پدیده واردات موازی وجود تفاوت قیمت بین محصولات یکسان در بازار کشورهای مختلف است. مالکان حق مالکیت فکری محصولات خود را در بازارهای گوناگون به نحو متفاوتی قیمت گذاری می‌کنند تا بدین طریق بتوانند منافع کلانی را بدست آورند. وجود واردات موازی در کشورهایی که این فناوری‌ها با قیمت بالاتری نسبت به کشورهای دیگر در آنجا عرضه و یا تولید می‌شود راهکاری برای پاسخ به این تبعیض قیمت بین‌المللی محسوب می‌شود. واردات موازی باعث می‌شود که مالکان و توزیع کنندگان حق فکری از ترس از دست دادن بازار اقدام به کاهش قیمت محصولات خود نمایند (Littleton, 2009: 236).

در خصوص فناوری‌های دوستدار محیط زیست باید گفت دارندگان این فناوری‌ها که اغلب کشورهای توسعه یافته هستند، به دلیل جلوگیری از ایجاد رقیب حاضر به فروش و انتقال این فناوری‌ها به کشورهای در حال توسعه نیستند. در این خصوص می‌توان به خودداری یک شرکت آمریکایی دارنده فناوری FM-200^۳ از

1. Trips Agreement, art.51.

۲. هیچ گونه تعهدی برای اعمال چنین رویه‌هایی در خصوص واردات کالاهایی که با موافقت دارنده حق در کشور دیگری به بازار عرضه شده اند یا کالاهای ترانزیتی وجود ندارد.

۳. گازی است که در کپسول آتش نشانی، برای خاموش کردن آتش به کار می‌رود. قبل از این از گاز هالون استفاده می‌شد که به دلیل تخریب لایه اوزون به محیط زیست آسیب می‌رساند؛ به همین دلیل گاز FM-200 جایگزین گاز هالون شده است.

انتقال آن به یک شرکت هندی اشاره کرد. این شرکت آمریکایی از این واهمه داشت که شرکت هندی که پتانسیل رقابت در عرصه ی تجارت بین الملل را داشت با دستیابی به این فناوری، در آینده تبدیل به رقیب جدی آنها در عرصه تجارت بین الملل شود و آنها را از بازار خارج کند. (Shashikant and Khor, 2010: 31)

کشورهای توسعه یافته همچنین در صورت فروش قیمت‌های گرانی را پیشنهاد می‌کنند. در حالی که همین فناوری‌ها را ممکن است به کشورهای دیگری که با آنها روابط حسنه ای دارند بسیار ارزان تر عرضه نمایند. در چنین وضعیتی کشورهای نیازمند می‌بایست به سراغ کشورهای برونند که این فناوری‌ها را با قیمت ارزانی به فروش می‌رسانند. اتخاذ چنین رویکردی موجب می‌شود که کشورهای نیازمند بتوانند با مبلغ مورد نظر خود به فناوری که مورد نظرشان است دست یابند و چنین فناوری‌هایی را وارد کشور خود نمایند.

۲-۲-۲. اصل خاتمه حق^۱

همان طور که گفته شد، حقوق مالکیت فکری به صاحبان این حقوق، حقوقی انحصاری اعطا می‌کند که می‌توانند بر آثار و کالاهای خود و مبادله آن‌ها کنترل داشته باشند. اصل خاتمه حق که مبنای اصلی واردات موازی است مشخص می‌کند که این کنترل و حقوق انحصاری در کجا پایان می‌یابد.

همان طور که گفته شد، حقوق مالکیت فکری به صاحبان این حقوق، حقوقی انحصاری اعطا می‌کند که می‌توانند بر آثار و کالاهای خود و مبادله آن‌ها کنترل داشته باشند. اصل خاتمه حق که مبنای اصلی واردات موازی است مشخص می‌کند که این کنترل و حقوق انحصاری در کجا پایان می‌یابد.

به موجب این اصل، نخستین بار که یک محصول حمایت شده از طریق حقوق مالکیت فکری توسط مالک یا با رضایت وی در بازار به فروش می‌رسد، استیفای حقوق مالک آن اعلام می‌گردد (Jaffery, 2008: 26). این بدان معنا است که مالک فکری دیگر نمی‌تواند نسبت به معاملات بعدی آن محصول نظارت یا کنترل داشته باشد و خریداران می‌توانند آزادانه به فروش، اجاره یا دیگر عقود بپردازند. دارنده حق نمی‌تواند

1. The Exhaustion of Rights

با تعیین شرایطی مانع جریان آزاد تجاری در بازار شود و اعمال اشخاص ثالث را در چرخه تجارت محدود نماید؛ چرا که حقوق دارنده حق در رابطه با یک محصول با نخستین فروش و واگذاری آن محصول خاتمه می‌یابد و رابطه وی با محصول فروخته شده قطع می‌شود (حبیبیا و شاکری، ۱۳۸۷: ۱۸۶).

هدف اصل خاتمه حق محدود نمودن حقوق انحصاری مالکان حق مالکیت فکری است. مالکان حق با استفاده از حق انحصاری خود برای واردات و انتقال محصولات می‌توانند جلوی واردات موازی را بگیرند. اما اصل خاتمه حق از این عمل مالکان حق مالکیت فکری ممانعت به عمل می‌آورد. البته حق بنیادین دارنده حق در خصوص پیشگیری از بهره‌برداری یا تکثیر بدون مجوز از دستاورد فکری او کماکان حفظ می‌شود. به عبارت دیگر اصل خاتمه حق نسبت به آن کالای خاص مجری می‌شود نه نسبت به حقوق مالکیت فکری محصول. لذا تصرف مالکانه خریدار وی را مجاز به تولید محصول با همان علامت تجاری خاص نمی‌نماید (حبیبیا و شاکری، ۱۳۸۷: ۱۸۶). نظام حقوقی ایران نیز در جز ۱ بند ج ماده ۱۵ قانون ثبت اختراعات، طرح‌های صنعتی و علائم تجاری به واردات موازی و اصل خاتمه حق اشاره و آن را مورد پذیرش قرار داده است. طبق این بند، یکی از موارد استثنای حقوق ناشی از گواهینامه اختراع، «بهره‌برداری از کالاهایی است که توسط مالک اختراع یا با توافق او در بازار ایران عرضه شده است»^۱.

۳-۳. استثنائات حق اختراع^۲

یکی از اهداف حقوق مالکیت فکری، ایجاد تعادل بین حق خصوصی و حق عمومی است (عزیزی مرادپور، ۱۳۹۱: ۱۰۶). بدین معنی که رژیم مالکیت فکری در آن واحد، علاوه بر اینکه از محصولات و فرایندهای نوین افراد حمایت می‌کند، درصد ایجاد ابزار و ساز و کارهایی برای حفظ منافع عمومی نیز می‌باشد. نمونه ای از این

۱. قانون ثبت اختراعات، طرح‌های صنعتی و علائم تجاری، ۱۳۸۶، ماده ۱۵ (ج) (۱):

حقوق ناشی از گواهینامه اختراع شامل موارد زیر نمی‌شود:

۱- بهره‌برداری از کالاهایی که توسط مالک اختراع یا با توافق او در بازار ایران عرضه می‌شود.

سازوکارها، حمایت کوتاه مدت از اختراعات است که پس از مدت معینی محصول یا فرایند اختراعی در اختیار جامعه قرار می‌گیرد (Isaka, 2013: 10). در این هنگام اشخاص می‌توانند بدون کسب موافقت مالک اختراع اقدام به استفاده و بهره‌برداری از آن نمایند بدون این که چنین عملی نقض حق محسوب شود.

با این حال گاهی شرایط ویژه‌ای در جامعه حاکم می‌شود و جامعه در مدت حمایت از اختراع با چالش‌هایی مواجه می‌شود که نیاز به استفاده از محصول دارای حق اختراع پیدا می‌کند. در این مواقع ممکن است که دارنده حق اجازه استفاده از محصولش را ندهد. این مساله موجب شده کشورها، علی‌الخصوص کشورهای در حال توسعه، در صدد اتخاذ سیاست‌هایی در جهت رفع این چالش برآیند که در عین حال تضاد با حقوق دارندگان حق اختراع نباشد. یکی از این سیاست‌ها، پیش بینی استثنائات حق اختراع است. منظور از استثنائات حق اختراع، محدودیت‌هایی در بهره‌برداری از حق اختراع می‌باشد. بدین معنی که در مواردی بدون نیاز کسب جواز از مالک حق اختراع می‌توان اقدام به استفاده از محصول یا فرایند اختراعی نمود.

هدف نظام حقوق مالکیت فکری از اعطای حقوق انحصاری از طریق ثبت اختراع به مخترعان تشویق و ترغیب افراد به اختراع، نوآوری و سرمایه گذاری در تولید و تجاری سازی ابداعات است. به این ترتیب، هم نیاز جامعه به دسترسی به اختراعات و فناوری‌های جدید در عرصه‌های گوناگون تأمین می‌شود و هم مؤسسات و شرکت‌های تحقیقاتی و تجاری از حقوق ویژه ناشی از ثبت اختراع بهره‌مند خواهند شد (زاهدی و عرفان منش، ۱۳۹۲: ۱۲۶).

با این حال، اعطای حقوق انحصاری در بخش‌های مختلف مستلزم در نظر داشتن ملاحظات اجتماعی و توجه به مصالح عمومی است. به عنوان مثال، در خصوص فناوری‌های دوستدار محیط زیست با ثبت فناوری‌های دوستدار محیط زیست به عنوان اختراع دسترسی کشورهای در حال توسعه به این فناوری‌ها با محدودیت مواجه می‌شود. همین موضوع باعث می‌شود بین کشورهای در حال توسعه و کشورهای توسعه یافته بر سر حمایت از فناوری‌های دوستدار محیط زیست تعارض و چالش ایجاد شود؛ زیرا از یک طرف کشورهای توسعه یافته به دلیل داشتن بسترهای لازم و همچنین امکانات مالی مناسب، سالانه اقدام به ثبت هزاران فناوری در زمینه‌های گوناگون می‌نمایند. از

طرف دیگر کشورهای در حال توسعه به دلیل نداشتن زیرساخت‌ها و امکانات مناسب دسترسی کافی به فناوری‌های دوستدار محیط زیست ندارند. این موضوع مشکلات زیادی را در این کشورها ایجاد می‌کند و موجب می‌شود این کشورها نتوانند به بسیاری از تعهدات بین‌المللی خود عمل نمایند. به همین دلیل، کشورهای در حال توسعه سعی در یافتن راهکارهایی جهت دسترسی به فناوری می‌نمایند.

این کشورها ضمن پذیرش حقوق مالکیت فکری در اسناد بین‌المللی، درصدد یافتن انعطاف‌هایی در حقوق انحصاری اختراع برای نیل به مقاصد خود می‌باشند. بدین نحو، بحث استفاده از استثنائات حق اختراع پیش بینی شد. استثنائات حق اختراع با این فلسفه مطرح شد که کشورها می‌توانند در شرایط مشخص و محدودی که دستیابی به اهداف سیاست عمومی تشویق نوآوری و محافظت از سایر منافع عمومی، استفاده از اختراع ثبت شده را ایجاب می‌کند از این قاعده استفاده نمایند (Shashikant and Khor, 2010: 53). در واقع مبنای اصلی اعطای این استثنائات ایجاد تعادل میان ضرورت حمایت از اختراعات با اعطای حقوق انحصاری به مخترع و لزوم حفظ منافع و مصالح عمومی است (عرفان منش و دیگران، ۱۳۹۴: ۱۷۲).

مبنای دیگری که می‌توان برای این قاعده متصور شد این است که با بهره‌گیری از استثنائات حقوق انحصاری اختراع کشورها علی‌الخصوص کشورهای در حال توسعه، می‌توانند از تعهدات بین‌المللی خود کاسته و در راستای اهداف توسعه‌ای خود از اختراع مورد نیاز بهره‌برداری نمایند و مانع سوءاستفاده دارندگان حق اختراع در این عرصه شوند (رهبری، ۱۳۹۶: ۱۰۸).

موافقتنامه تریپس در ماده ۳۰ به صورت کلی اجازه استفاده از استثنائات حق اختراع را داده است. این ماده کشورها را مجاز می‌دارد تا در قوانین داخلی خود قاعده استثنائات حق اختراع را برای استفاده آزاد از اختراعات پیش بینی نمایند. بر طبق این ماده «اعضا می‌توانند استثنائات محدودی را در مورد حقوق انحصاری ناشی از ثبت اختراع پیش بینی کنند، مشروط بر اینکه این استثنائات مغایرتی غیر معقول با استفاده معمول از اختراع ثبت شده نداشته باشد و به منافع مشروع مالک اختراع ثبت شده، با توجه به منافع متعارف اشخاص ثالث، لطمه‌ای غیر معمول وارد نسازد»^۱.

1. Trips Agreement, art.30.

بنابراین کشورها می‌توانند با رعایت شروط مذکور و با توجه به شرایط و اوضاع و احوال ویژه از فناوری‌های ثبت شده، از جمله فناوری‌های دوستدار محیط زیست، بدون رضایت مالک و دارنده حق استفاده نمایند. در صورت تحقق چنین امری و وجود شروط فوق الذکر، این عمل نقض حق اختراع محسوب نمی‌شود. این ماده این امکان را به کشورهای در حال توسعه می‌دهد تا برای رفع نیاز خود به دسترسی به فناوری‌های دوستدار محیط زیست در مواقعی ضمن رعایت شروط این ماده بتوانند استثنائاتی را در قوانین داخلی خود وضع نمایند. از جمله استثنائاتی که کشورها می‌توانند در قوانین خود وضع نمایند، استثنای استفاده آموزشی، تحقیقاتی و استثنای بولار است که در ادامه به توضیح هر یک از این موارد خواهیم پرداخت.

۳-۳-۱. استفاده آموزشی، تحقیقی و آزمایشی

نظام مالکیت فکری زمانی برای مخترع ایجاد انحصار می‌کند که برای او سود مادی داشته باشد تا وی تشویق به اختراعات بیشتر برای حرکت اقتصاد جامعه به سمت پیشرفت شود. در واقع، زمانی جلوی دیگران در نقض حق انحصاری مخترع گرفته می‌شود که بخواهند با اهداف تجاری به سودی که مخترع یا دارنده حق اختراع می‌تواند داشته باشد ضربه بزنند. بنابراین اگر استفاده مصرف کننده با اهداف تجاری نباشد و تنها برای استفاده شخصی و غیرتجاری این تصرفات را انجام دهد دیگر عمل وی داخل در نظام حق اختراع نخواهد بود که بخواهیم آن را نقض حق قلمداد کنیم. زیرا این استفاده، از استلزامات مالکیت فکری بوده و بر مبانی حقوق مخترع تقدم دارد (حکمت نیا و اکبری، ۱۳۹۷: ۱۳۴-۱۳۵).

انجام فعالیت‌های آموزشی و تحقیقاتی در خصوص فناوری‌های وارداتی نیز مصداقی از استفاده غیرتجاری از اختراعات محسوب می‌شود. فعالیت‌های آموزشی و تحقیقاتی پیرامون فناوری‌های دوستدار محیط زیست نقش عمده‌ای در جذب و توسعه این فناوری‌ها و دسترسی به دانش فنی به کار رفته در آن‌ها دارد. همچنین هر اختراعی که تولید می‌شود بر پایه دانش پیشین است. بدین جهت اگر استفاده از اختراع دارای گواهی نامه برای محققان بدون اجازه مخترع ممنوع باشد ممکن است فرایند تحقیق و توسعه با مانع مواجه شود و پیشرفت علمی، صنعتی و تجاری را با مشکل روبرو سازد. بنابراین

مبتکران نباید از ترس نقض حق اختراع دست از فعالیت‌های تحقیقاتی و آزمایشی نوآورانه بردارند (حکمت نیا و اکبری، ۱۳۹۷: ۱۴۶). بنابراین، چنین اقداماتی نیازمند کسب مجوز از دارنده حق اختراع نمی‌باشد، چراکه این اقدامات نوعی استفاده شخصی و غیرتجاری به شمار می‌آید که آسیبی به حقوق دارنده فناوری وارد نمی‌سازد. در همین راستا می‌توان به رأی Clinical Trials I اشاره نمود که مالک اختراع خوانده را به جهت انجام آزمایش‌های بالینی بر روی اینترفرون^۱ تحت تعقیب قرار داده بود. استدلال خوانده این بود که انجام آزمایش‌ها برای یافتن خواص جدید اینترفرون در درمان سرطان، ایدز، انواع آلرژی، آسم و... بوده است. در نهایت دادگاه با بیان اینکه حقوق انحصاری ناشی از ثبت اختراع نمی‌بایست جلوی پیشرفت علم را بگیرد، استفاده خوانده برای کشف خواص و کاربردهای تازه از اینترفرون گاما را مجاز تشخیص داد.^۲ هیات حل اختلاف سازمان جهانی تجارت نیز در قضیه داروهای ژنریک کانادا استثنا استفاده تحقیقاتی و آزمایشی را مطابق با معیارهای ماده ۳۰ تریپس و یکی از گسترده ترین مصادیق این ماده در قوانین ملی کشورها دانست. هیات حل اختلاف این استثنا را مبتنی بر این مفهوم دانست که هدف سیاست عمومی در قوانین ملی تسهیل نشر و توسعه دانش فنی است.^۳

۳-۲. اقدام پیش از موعد یا استثنای بولار

مطابق یک قاعده کلی، هرگونه اقدام به منظور تجاری سازی اختراعی پیش از انقضای مدت اعتبار گواهینامه حق اختراع منوط به اخذ مجوز از دارنده حق است؛ ولی برخی محصولات مثل داروها هستند که به لحاظ شرایط نظارتی و کنترلی خاص، نیازمند انجام اقدامات متعدد از جمله اخذ مجوزهای لازم برای تولید و بهره‌برداری اند. در خصوص این محصولات، در شرایطی خاص به افراد اجازه داده می‌شود که قبل از اتمام مدت حمایت از اختراع، مقدمات بهره‌برداری از آن اختراع ثبت شده را بدون

1. Interferon

2. Klinische Versuche (Clinical Trials) I, [1997] R.P.C. 623 (Fed. Sup. Ct. Germany), p.639.

3. WTO/ DS114/R/2000/ P.75.

اجازه مخترع فراهم آورند تا بلافاصله پس از انقضای مدت حمایت بتوانند از آن بهره‌برداری نمایند. این مجوز نوعی استثنا بر حقوق انحصاری پدید آورنده است و به آن «استثنای آماده سازی مقدمات بهره‌برداری» یا «استثنای بولار^۱» و یا «اقدام پیش از موعد» می‌گویند (حکمت نیا و اکبری، ۱۳۹۷: ۱۳۱). لذا چنین اقداماتی با قرار گرفتن در شمار استثنائات نیازمند اخذ مجوز از صاحب اختراع نیست؛ چراکه شخصی که قصد بهره‌برداری و سرمایه‌گذاری دارد باید از کسب مجوزهای لازم برای تجاری سازی محصول اطمینان یابد. علاوه بر این، چنین اقدامات مقدماتی به حقوق مشروع مخترع لطمه ای وارد نمی‌سازد (رهبری، ۱۳۹۶: ۱۰۹).

کشورهای در حال توسعه می‌توانند از ظرفیت‌های این ابزار برای تجاری سازی فناوری‌های دوستدار محیط زیست و کسب درآمد و تأمین منابع مالی برای انتقال و توسعه سایر فناوری‌ها بهره‌گیرند. اگرچه قابلیت‌های گسترده‌ای در عرصه انتقال فناوری برای آن قابل تصور نیست.

۳-۴. استثنائات امکان دریافت ورقه اختراع

به واسطه اهمیت ویژه‌ای که اختراعات در حیطه حقوق انتقال فناوری و مقوله توسعه تکنولوژیک دارند، اتخاذ سیاست‌های مناسب در این عرصه در تسهیل جریان انتقال فناوری و تسریع در رشد تکنولوژیک تاثیر ویژه‌ای دارد. کشورهای در حال توسعه باید در این راستا از انعطاف‌های موجود در موافقتنامه تریپس^۲ بهره‌گیرند و نظام داخلی به واسطه اهمیت ویژه‌ای که اختراعات در حیطه حقوق انتقال فناوری و مقوله توسعه تکنولوژیک دارند، اتخاذ سیاست‌های مناسب در این عرصه در تسهیل جریان انتقال فناوری و تسریع در رشد تکنولوژیک تاثیر ویژه‌ای دارد. کشورهای در حال توسعه باید در این راستا از انعطاف‌های موجود در موافقتنامه تریپس بهره‌گیرند و نظام داخلی حق اختراع خود را اصلاح نمایند. آن‌ها باید نظام داخلی حق اختراع خود را به گونه‌ای سازماندهی نمایند که در عین حال که مشوق فعالیت‌های نوآورانه است، رقابت

1. Bolar Exception

۲. از جمله این انعطاف‌ها قسمت ۱ ماده ۱ است که اجازه داده کشورها خود شیوه داخلی اجرای مقررات مزبور را برگزینند.

را تضمین نماید، مانع سوء استفاده شود و فضای لازم برای توسعه فناوری را فراهم نماید. یکی از مواردی که لازم است کشورهای در حال توسعه در نظام حق اختراع خود بدان توجه نمایند استفاده از استثنائات امکان دریافت ورقه اختراع می‌باشد.

قبل از موافقتنامه تریپس، کشورها می‌توانستند هر بخش از فناوری را که می‌خواهند از ثبت اختراع خارج نمایند. بنابراین بسیاری از کشورها بخش‌هایی را که برای توسعه اجتماعی و اقتصادی حیاتی بود را از ثبت اختراع خارج و مستثنی نمودند؛ اما با تصویب این موافقتنامه این موضوع دیگر امکان پذیر نبود و امکان استثنا کردن اختراعات بسیار محدود گردید (Shashikant and Khor, 2010: 43)

به عنوان مثال کشور هند ثبت دارو به عنوان اختراع را بین سال‌های ۱۹۷۰ تا ۲۰۰۵ متوقف نمود، اما در سال ۲۰۰۵ به دلیل پذیرفتن موافقتنامه تریپس و تعهدات موجود در این موافقتنامه، می‌بایست پروسه ثبت اختراعات دارویی به عنوان اختراع را شروع می‌کرد. این کشور موظف شد در صورتی که معیارهای لازم برای ثبت اختراع وجود می‌داشت حق ثبت اعطا می‌کرد. اما در خلال مدتی که از تولیدات دارویی حمایت نمی‌شد هند توانسته بود مهارت لازم در این زمینه را بدست آورد و صنعت دارویی خود را در این زمینه گسترش دهد. همین امر موجب شده است که امروزه کشور هند در صف عرضه کنندگان مهم جهان در زمینه دارو قرار گیرد (Shashikant and Khor, 2010: 43)

وجود چنین پیشرفتی در کشور در حال توسعه ای چون هند سایر کشورهای در حال توسعه را به این فکر انداخت که اجتماع بین‌المللی می‌تواند چنان پیش رود که اختراعات ضروری برای توسعه از جمله فناوری‌های دوستدار محیط زیست را از حمایت حقوق مالکیت فکری خارج نماید. این کشورها خواهان این هدف هستند که بدین شکل دسترسی به فناوری‌های دوستدار محیط زیست، از جمله فناوری‌های کاهش دهنده کربن را تسهیل و تضمین نمایند و تهدید نسبت به جوامع انسانی را از طریق دسترسی به این فناوری‌ها از بین ببرند. چرا که در حال حاضر مشکلات زیست محیطی تهدیدی بالقوه و جدی برای جامعه انسانی و چالشی انکارناپذیر در عصر کنونی محسوب می‌شود. بنابراین، می‌توان این ارفاق را برای کشورهای در حال توسعه و کمتر توسعه یافته قائل شد که فناوری‌های موجود در این حوزه را تحت حمایت نظام حقوق مالکیت فکری قرار ندهند و بتوانند آزادانه به این فناوری‌ها دسترسی پیدا کنند (Shashikant and Khor, 2010: 44-45)

موافقتنامه تریپس در این خصوص در ماده ۲۷ مقرر می‌دارد که حق ثبت اختراع برای هرگونه اختراعی، مشروط بر اینکه آن اختراع نو، ابتکاری و دارای کاربرد صنعتی باشد وجود دارد؛ اما این ماده در بند ۲ تصریح می‌کند که اعضا می‌توانند از اختراعات قابل ثبت، اختراعاتی را که ممانعت تجاری از آن‌ها در قلمرویشان برای حفظ نظم عمومی یا اخلاق، از جمله حفظ حیات یا بهداشت انسان، حیوان یا گیاه یا برای اجتناب از لطمه جدی به محیط زیست ضرورت دارد مستثنی سازند.^۱

بنابراین، با موافقتنامه تریپس اختیار بسیاری از کشورها برای خارج نمودن بخش‌هایی از فناوری از حمایت از حق ثبت اختراع از بین رفت و آن‌ها ملزم شدند که تمامی حیطه‌های فناوری را مورد حمایت قرار دهند (Shashikant and Khor, 2010: 44-45). اما همانطور که در بند دوم ماده مذکور اشاره گردید، تریپس این امکان را برای کشورها فراهم آورده که در موارد معدودی بتوانند از استثنائات دریافت ورقه اختراع این موافقتنامه استفاده کنند و این فناوری‌ها را از شمول اختراعات قابل ثبت خارج نمایند. در این موارد، اختراعات قابلیت ثبت جهت دریافت ورقه اختراع را نخواهند داشت. استفاده از این استثنائات انتقال فناوری‌های دوستدار محیط زیست به کشورهای در حال توسعه را تسهیل می‌کند.

البته در بین استثنائات این ماده استثنائاتی که مرتبط با موضوع مورد بحث

۱. با رعایت مقررات بندهای ۲ و ۳ زیر، حق ثبت اختراعات برای هرگونه اختراعی، اعم از محصولات یا فرایندها، در تمام رشته‌های فناوری وجود دارد، مشروط بر اینکه این اختراعات، نو و متضمن گام ابتکاری و دارای کاربرد صنعتی باشند. ثبت و برخورداری از حق ثبت بدون تبعیض از لحاظ محل اختراع، رشته فناوری و اینکه محصولات وارد شده اند یا در محل تولید شده اند، وجود خواهد داشت.

۲. اعضا می‌توانند از اختراعات قابل ثبت، اختراعاتی را که ممانعت تجاری از آن‌ها در قلمرویشان برای حفظ نظم عمومی یا اخلاق، از جمله حفظ حیات یا بهداشت انسان، حیوان یا گیاه یا برای اجتناب از لطمه جدی به محیط زیست ضرورت دارد مستثنی سازند، مشروط بر اینکه چنین استثنائی صرفاً به این خاطر نباشد که قانونشان چنین استفاده ای را منع کرده است.

۳. اعضا همچنین می‌توانند در مورد قابل ثبت بودن اختراعات استثنائات زیر را قائل شوند:

الف) روش‌های تشخیص، درمان و جراحی برای مداوای انسان یا حیوان؛

ب) گیاهان و حیوانات غیر از میکروارگانیسم‌ها، و فرآیندهای اساساً بیولوژیک برای تولید گیاهان یا حیوانات غیر از فرآیندهای غیر بیولوژیک و میکروبیولوژیک. البته اعضا برای حمایت از گونه‌های گیاهی از طریق ثبت اختراع یا به وسیله یک نظام اختصاصی مؤثر یا ترکیبی از آن‌ها ترتیبیاتی مقرر خواهند داشت. (Trips Agreement, art.27)

ماست و می‌تواند در خصوص فناوری‌های دوستدار محیط زیست مفید و موثر واقع شود. استثنا اختراعاتی است که برای حفظ حیات یا بهداشت انسان، حیوان، گیاه و یا برای اجتناب از لطمه جدی به محیط زیست ضروری است. این استثنا که در بند دوم ماده ۲۷ موافقتنامه به آن اشاره شده است می‌تواند کشورهای در حال توسعه و کمتر توسعه یافته را برای نیل به اهداف و مقاصد خود یاری نماید. در ادامه به این دو مصداق و نحوه استفاده از آن‌ها جهت مستثنی نمودن فناوری‌های دوستدار محیط زیست از شمول ثبت اختراعات خواهیم پرداخت.

۳-۴-۱. حفظ حیات یا بهداشت انسان

حقوق مالکیت فکری از بحث برانگیزترین مباحث عصر کنونی در سطح ملی و بین‌المللی تلقی می‌شود. تفاوت دیدگاه‌های کشورهای توسعه یافته و در حال توسعه در خصوص حمایت از این حقوق عرصه وسیعی از تعارض منافع را ایجاد کرده است. زمانی که موضوع این حقوق و انحصارات ناشی از آن با مباحث انسانی چون حفظ حیات و بهداشت انسان و حق بر سلامتی^۱ مرتبط می‌شود، چالش‌ها رنگ حقوق بشری به خود می‌گیرد و حمایت یا گستره حمایت از این حقوق را با تردید جدی روبرو می‌کند (صادقی، ۱۳۸۸: ۱۹۴).

سلامت عمومی، مهم‌ترین چالشی است که کشورهای در حال توسعه در مقابل حقوق انحصاری ناشی از حق اختراع با آن مواجه هستند و دستیابی به اهداف بهداشت عمومی مهم‌ترین جنبه از سیاست عمومی کشورها در مقابل دارندگان حق اختراع می‌باشد. از طرفی، امروزه اهمیت دسترسی به فناوری‌های دوستدار محیط زیست در حفظ سلامت و حیات انسان بر کسی پوشیده نیست. اما اکثر کشورهای در حال توسعه از ظرفیت و توان تولید فناوری، به خصوص فناوری‌های دوستدار محیط زیست برخوردار نیستند. انتقال این فناوری‌ها نیز به دلیل حمایت حقوق مالکیت فکری از آن‌ها برای این کشورها دشوار است. به همین دلیل این کشورها از لحاظ دسترسی به فناوری‌های دوستدار محیط‌زیست در وضعیت نامناسبی قرار دارند.

این موضوع باعث شد کشورهای در حال توسعه با کشورهای توسعه یافته برای

1. The Right to Health

حل این مشکل مذاکره نمایند. نتیجه این مذاکرات بند دوم ماده ۲۷ موافقتنامه تریپس بود. این بند این اختیار را به اعضا اعطا می‌کند که بتوانند اختراعاتی که برای حفظ سلامت و بهداشت انسان ضرورت دارد را از شمول اختراعات خارج نمایند.

بدین ترتیب با توجه به اصل «حق بر سلامتی» که به عنوان یک حق بشری در اسناد بین‌المللی از جایگاه خاصی برخوردار است (صادقی، ۱۳۸۸: ۲۰۸)، در صورتی که اعضا دسترسی آزادانه به اختراعی را جهت حفظ سلامت و حیات انسان ضروری بدانند، می‌توانند از ثبت آن به عنوان اختراع خودداری نمایند (حبیبی مجنده، ۱۳۹۴: ۴۰۸)؛ چراکه نظام مالکیت فکری هم حقوق فردی و هم حقوق عمومی را محترم می‌شمارد، اما اگر تعارضی بین این دو حق وجود داشته باشد همواره حفظ حقوق و منافع عمومی ارجح می‌باشد. به عنوان مثال می‌توان به پیشنهاد سازمان تجارت جهانی در خصوص لغو حمایت از مالکیت فکری واکسن‌های کووید ۱۹ اشاره کرد که راستای حفظ حیات و بهداشت انسان‌ها و به دلیل شرایط بحرانی همه‌گیری کووید ۱۹ صورت پذیرفت. پیشنهاد این سازمان مورد حمایت کشورهای زیادی از جمله ایالات متحده آمریکا و اتحادیه اروپا قرار گرفت؛ البته این پیشنهاد و حمایت این کشورها به معنی لغو قطعی حقوق مالکیت فکری در این خصوص نمی‌باشد و جزئیات این پیشنهاد و موانع و چالش‌های پیش‌روی آن هنوز مشخص نیست و با ابهام مواجه است.^۱

بنابراین به رغم اینکه حقوق مالکیت فکری در اکثر مواقع به دنبال این است که افراد را از طریق اعطا امتیازاتی، از جمله دارا بودن حقوق انحصاری، تشویق به نوآوری بیشتر نماید، اما گاهی به دلیل وابسته بودن حیات بشر به این اختراعات و اضطراری بودن دسترسی جامعه به آن، کشورها را مجاز می‌نماید که این اختراعات را در شمول استثنائات دریافت ورقه اختراع قرار دهند و از ثبت آن خودداری نمایند.

نمونه بارزی که می‌تواند در حیطه این استثنائات قرار گیرد فناوری‌های دوستدار محیط زیست است. با توجه به تاثیرات گسترده و جدی مخاطرات زیست محیطی بر سلامت و حیات انسان و نیاز به دسترسی به این فناوری‌ها جهت جلوگیری و کاستن از تبعات این مخاطرات، می‌توان فناوری‌های دوستدار محیط زیستی که باعث نیل به این

1. <https://www.nytimes.com/2021/05/05/us/politics/biden-covid-vaccine-patents.html?searchresultposition=1>

هدف می‌شود را از شمول اختراعات قابل ثبت خارج نمود.

۳-۴-۲. جلوگیری از لطمه جدی به محیط زیست

امروزه محیط زیست از ابعاد حقوق بشر تلقی می‌شود. هر خطر و آسیبی که به محیط زیست وارد می‌شود مستقیماً وضعیت بشر را تحت تاثیر قرار می‌دهد. آلودگی و تخریب محیط زیست می‌تواند حیات انسان را با خطر جدی روبرو سازد (حبیبی، ۱۳۸۲: ۱۶۴). جامعه بشری اکنون به خوبی واقف است که حق بر محیط زیستی سالم و پایدار در حقوق بشر موجودیت یافته و در پرتو آن تفسیر می‌شود.

مقابله با آثار زیانبار بر محیط زیست در جهان فعلی مستلزم به کارگیری ابزارهای جدیدی است (حبیبی، ۱۳۸۲: ۱۶۳). کشورهای در حال توسعه برای مقابله با مشکلات زیست محیطی خود و جلوگیری از لطمه به آن نیاز اساسی به فناوری، به خصوص فناوری‌های دوستدار محیط زیست دارند. لیکن همانطور که گفته شد، این کشورها توان تولید این فناوری‌ها را ندارند. از طرفی برای انتقال این فناوری‌ها با مشکل حمایت گسترده حقوق مالکیت فکری از این فناوری‌ها مواجه هستند.

در همین راستا، موافقتنامه تریپس با اتخاذ انعطاف در قبال اختراعاتی که ثبت آن ممکن است به محیط زیست لطمه وارد کند، همانند فناوری‌های دوستدار محیط زیست، راه را جهت تسهیل انتقال این فناوری‌ها به کشورهای نیازمند هموار نموده است. این موافقتنامه در بند ۲ ماده ۲۷ این اجازه را به قوانین داخلی کشورها می‌دهد که در صورتی که این کشورها برای جلوگیری از لطمه به محیط زیست ثبت نکردن اختراعاتی را ضروری تشخیص دهند می‌توانند از ثبت برخی از اختراعات خودداری نمایند. در نتیجه انتقال و دسترسی به این فناوری‌ها از طریق عدم ثبت آن‌ها به عنوان اختراع برای کشورهای در حال توسعه تسهیل می‌شود.

کشورهای در حال توسعه می‌توانند با دسترسی و بکارگیری این فناوری‌ها در صنایع خود از لطمه به محیط زیست جلوگیری نمایند. خارج نمودن فناوری‌های دوستدار محیط زیست از شمول ثبت اختراعات به کشورهای در حال توسعه کمک می‌نماید تا با استفاده از راه‌های گوناگونی همچون مهندسی معکوس به دانش فنی به کار رفته در این اختراعات دست یابند و بتوانند تا حدی آسیب پذیری خود از مخاطرات زیست محیطی و مشکلات ناشی از آن را کاهش دهند.

برآمد

ضرورت توسعه و استفاده از فناوری‌های دوستدار محیط زیست در حل مشکلات زیست محیطی و تحقق اهداف آن مثل مبارزه با تغییرات اقلیمی، کاهش انتشار گازهای گلخانه‌ای، تحقق و تضمین امنیت در انرژی و دستیابی به توسعه پایدار امروزه بر کسی پوشیده نیست. اما برخی از کشورها همچون کشورهای در حال توسعه فاقد ملزومات و بسترهای لازم برای تولید فناوری‌های دوستدار محیط زیست هستند. به همین دلیل این کشورها مجبور به انتقال این فناوری‌ها از کشورهای توسعه یافته هستند. از طرفی با توجه به روند رو به رشد ثبت اختراعات مرتبط با محیط زیست توسط کشورهای توسعه یافته، انحصار این فناوری‌ها در اختیار این کشورها قرار دارد و گاهی دارندگان این فناوری‌ها حاضر به انتقال آن به کشورهای در حال توسعه و کمتر توسعه یافته نیستند. بنابراین با وجود اینکه نظام مالکیت فکری مشوقی برای مبتکران و نوآوران جهت تولید فناوری‌های نوین زیست محیطی است و حمایت از آن در ایجاد تعادل بین منافع پدیدآورنده و منافع عمومی موثر است، اما می‌تواند به ابزاری برای سوءاستفاده از حق توسط دارندگان حق تبدیل و مانعی در انتقال فناوری‌های دوستدار محیط زیست به کشورهای نیازمند شود.

به همین دلیل کشورهای در حال توسعه و کمتر توسعه یافته رغبتی به رعایت حقوق مالکیت فکری در رابطه با این فناوری‌ها ندارند و بر این باورند بهتر است حقوق مالکیت فکری در خصوص این فناوری‌ها کنار گذاشته شود. اما از آنجائیکه حمایت از حقوق مالکیت فکری عاملی مهم در تشویق و ارتقاء نوآوری و موجب رشد تولید و توزیع فناوری‌های دوستدار محیط زیست در سطح جهانی است، این نظر چندان مطلوب و قابل پذیرش نیست. برای فائق آمدن بر این چالش‌ها، دولت‌ها باید به دنبال اتخاذ اقدامات و راهکارهایی برای غلبه بر موانع حقوق مالکیت فکری در خصوص انتقال فناوری به کشورهای نیازمند باشند. در این خصوص می‌توان با استفاده از کلیه ظرفیت‌ها و انعطاف‌های حقوق مالکیت فکری، از جمله مجوز اجباری بهره‌برداری، استثنائات حق اختراعات، واردات موازی، استثنائات امکان دریافت ورقه اختراع و توجه بیشتر به سیاست‌های متناسب با وضعیت کشورهای در حال توسعه، نظام حقوق مالکیت فکری را با نیازهای کشورهای در حال توسعه تطبیق داد و انتقال فناوری‌های دوستدار

محیط زیست به این کشورها را تسهیل نمود. در واقع آنچه کارا و راه گشاست وجود یک نظام مالکیت فکری منعطف است تا بتواند انتقال فناوری‌های دوستدار محیط زیست را تسهیل نماید. وجود حقوق مالکیت فکری که هم تضمین کننده حقوق دارندگان حق باشد و هم راهکارهایی چون لیسانس اجباری، استثنائات حق اختراع و مکانیزم‌هایی از این قبیل را جهت تسهیل دسترسی به اختراعات و فناوری در خود بگنجاند یک ضرورت است.

منابع (الف) فارسی

۱. حبیبی مجنده، محمد، (۱۳۹۴). *حقوق مالکیت فکری و حقوق بشر: تعامل‌ها و تعارض‌ها*، چ اول، قم: انتشارات دانشگاه مفید.
۲. رهبری، ابراهیم، (۱۳۹۶). *حقوق انتقال فناوری*، چ سوم، تهران: انتشارات سمت.
۳. بختیاروند، مصطفی، (۱۳۹۶). «بررسی فقهی حقوقی مجوزهای اجباری بهره‌برداری از حق اختراع»، فقه و اصول، سال چهل و نهم، ش ۳ (۱۱۰).
۴. بزرگی، وحید، (۱۳۸۵). «نقش حقوق مالکیت فکری در انتقال تکنولوژی: با اشاراتی به موافقتنامه تریپس»، پژوهش‌های تجارت جهانی، ش ۲ و ۳.
۵. حبیبی، سعید، شاکری، زهرا، (۱۳۸۷). «چالش‌های حقوقی دکترین استیفاء حق در نظام حقوق مالکیت فکری»، فصلنامه حقوق، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران، دوره ۳۸، ش ۴.
۶. حبیبی، محمد حسن، (۱۳۸۲). «حق برخورداری از محیط زیست سالم به عنوان حق بشریت»، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی، شماره ۶۰.
۷. حکمت نیا، محمود، اکبری، جعفر، (۱۳۹۷). «هبانی استثنائات بهره‌برداری از حق اختراع»، حقوق اسلامی، سال پانزدهم، ش ۵۹.
۸. زاهدی، مهدی، عرفان منش، محمد حسین، (۱۳۹۲). «مکان ثبت رژیم‌های دوز دارویی به عنوان اختراع در اروپا»، پژوهش حقوق خصوصی، سال دوم، شماره سوم.
۹. عامری، فیصل، (۱۳۹۱). «واردات موازی و مقررات سازمان جهانی تجارت»، فصلنامه پژوهش حقوق، سال چهاردهم، ش ۳۷.
۱۰. عرفان منش، محمدحسین، عباسی، محمود، زاهدی، مهدی، (۱۳۹۴). «استفاده از اختراع ثبت شده در تحقیقات آزمایشگاهی (مطالعه تطبیقی)»، فصلنامه اخلاق زیستی، سال پنجم، ش هفدهم.
۱۱. عزیزی مرادپور، حمید، (۱۳۹۱). «ناملی بر محدودیت‌های حقوق دارندگان حق اختراع»، پژوهش‌های حقوق تطبیقی، دوره ۱۶، شماره ۱.
۱۲. صادقی، محسن، (۱۳۸۸). «حمایت از اختراعات دارویی و چالش‌های حقوق بشری آن»، فصلنامه حقوق، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دوره ۳۹، ش ۳.

۱۳. صادقی، محمود، خاکپور، منصور، (۱۳۸۶). «موجبات اعطای مجوز اجباری بهره برداری از حقوق مالکیت فکری»، فصلنامه مدرس علوم انسانی، دوره ۱۱، ش ۴.
۱۴. گرشاسبی نیا، ندا، بدری ویچ، کمرالدین، (۱۳۹۱). «نقش حقوق مالکیت فکری در نوآوری کشورهای در حال توسعه»، فصلنامه رشد فناوری، سال هشتم، شماره ۳۰.
۱۵. محتشمی، میترا، مشهدی، علی، (۱۳۹۳). «مکانیزم‌های حقوق مالکیت فکری در رفع موانع انتقال تکنولوژی‌های پاک»، پایداری، توسعه و محیط زیست، دوره اول، شماره ۳.
۱۶. منفرد، مهوش، (۱۳۹۴). «تعارض اصل حمایت از اختراعات دارویی و حقوق بشر؛ تفسیر حقوقی ماده ۲۷ موافقتنامه تریپس»، فصلنامه حقوق پزشکی، جلد ۹ (ویژه نامه حقوق مالکیت فکری).
۱۷. نیاورانی، صابر، جاوید، احسان، (۱۳۹۵). «حق دسترسی به داروهای اساسی در چارچوب موافقتنامه تریپس و چالش حمایت از حق بین‌المللی بشر بر سلامت»، مجله حقوقی بین‌المللی، ش ۵۴.

(ب) انگلیسی

1. Abbott, Frederick M., (2007).” *Parallel Importation: Economic and social welfare dimensions*”, International Institute for Sustainable Development.
2. Breitwieser, Anja& Foster, Neil, (2012).” *Intellectual Property Rights, Innovation and Technology Transfer: A Survey*”, The Vienna Institute for International Economic Study.
3. Bollyky, Thomas J., (2009).” *Intellectual Property Rights and Climate Change: Principles for Innovation and Access to Low-Carbon Technology*”, Center for Global Development”.
4. Boonfueng, Krithpaka, (2003).” *A Non-Harmonized Perspective on Parallel Imports: The Protection of Intellectual Property Rights and the Free Movement of Goods in International Trade*”, American University Washington College of Law.

5. Cannady, Cynthia, (2009).”*Access to Climate Change Technology by Developing Countries: A Practical Strategy*”, International Center for Trade and Sustainable Development, N. 25.
6. Christopher D, Gerrard, Marco A., Ferroni, Ashoka, Mody, (2001). *Global Public Policies and Programs: Implications for Financing and Evaluation: Proceedings from a World Bank Workshop*, World Bank Publication,.
7. Falvey, Rod& Foster, Neil& Memedovic, Olga, (2006).”*The Role of Intellectual Property Rights in Technology Transfer and Economic Growth: Theory and Evidence*”, United Nations Industrial Development Organization.
8. Hutchison, Cameron, (2006).”*Does TRIPS Facilitate or Impede Climate Change Technology Transfer Into Developing Countries?*”, university of ottawa law & technology journal, 3:2.
9. Isaka, Mirei, (2013).”*Intellectual Property Rights: The Role of Patents in Renewable Energy Technology Innovation*”, International Renewable Energy Agency.
10. Jaffery, Zain, (2008).”*The exceptions to patent rights under the WTO-TRIPS agreement: Is the right to health denied?*”, Dissertation for degree of mster of law, University of Nottingham.
11. Khor, Martin, (2011).”*Risks and uses of the green economy concept in the context of sustainable development, poverty and equity*”, South center.
12. Littleton, Matthew, (2009).”*The TRIPS Agreement and transfer of climate-change-related technologies to developing countries*”, Natural Resources Forum 33.
13. Nanda, Nitya, (2009).”*Diffusion of Climate Friendly Technologies: Can Compulsory Licensing Help?*”, Journal of Intellectual Property Rights, Vol.14.

14. Schiappacasse, Mikhaelle, (2004).”*Intellectual Property Rights in China: Technology Transfers and Economic Development*”, Buffalo Intellectual Property Law Journal, Vol.2, No. 2.
15. Shashikant, Sangeeta & Khor, Martin, (2010).”*Intellectual property and Technology Transfer Issues in the Context of Climate Change*”, TWN (Third World Network).
16. Wei, Guo, (2009). “*The Trips Agreement Does Little to Promote the Development of Technology Transfer to Developing Countries*”, Management Science and Engineering, V. 3, N. 3.
17. Agreement on Trade-related Aspects of Intellectual Property Rights. Klinische Versuche (Clinical Trials) I, [1997] R.P.C. 623 (Fed. Sup. Ct. Germany).WTO/ DS114/AB/R, at: P.17.
18. <https://www.nytimes.com/2021/05/05/us/politics/biden-covid-vaccine-patents.html?searchresultposition=1>